

Муғаллим

ҲАМ

Ўзликсиз bilimlendirgü

илимий-методикалык журнал №2

№115 – 2011

МАЗМУНЫ

<i>Байжанов Тиркешбай.</i> Қарақалпақстанда туркмен тилин оқытыўдың айырым мәселелери.....	3
<i>S. M. Tajedinova, Ahetova G.</i> Balalarg' u xog shig' armani nota menen u'yretiw usillari.....	4
<i>С.Қаллибекова.</i> Халық педагогикасында жасларды ишпенликке тәрбиялаў.....	7
<i>С.А Таңирбергенов, М.Мырзабева.</i> Үшмүйешлик ҳәм тетраэдрдин уқсаслық қасийетлери.....	9
<i>Ғ.Мырзабекова.</i> Халық педагогикасы-жас әуладты тәрбиялаў дереги.....	13
<i>А.Қаллибекова.</i> Балалар башқасында ойын процессин туўры ишлемлестириў мәселелери.....	14
<i>Р.Адеўова.</i> Баланы әдеп-иқрамлылыққа тәрбиялаўда шаңарақтың тутқан орны.....	15
<i>Р.Якупов, И.Мадрахимов.</i> Балалардың мектеп жасынан баслап спорт пенен шуғулланыуының әҳмийети.....	18
<i>А.Тилегенов, Ғ.Жумамуратова, А.Бекмуратов.</i> Биринши класс оқыўшыларынның жазба тилин раўажлаштырыў.....	18
<i>З.Сапаров, Ж.Валиева.</i> Геометрия сабақларында кеңислик образларын қәлиплестириў методикасы.....	22
<i>Э.Дәўлетмуратова.</i> Қаҳарман Алланияз Өтенизовтың тәлим-тәрбиялық үлги тәреплери.....	24
<i>Наўрызова А.,</i> Этикет сөзлердиң тилдеги хызмети.....	26
<i>М.Оршиқова.</i> Ўзбек ва испан матбуоти сарлавахаларида прецедент матилар роли.....	28
<i>Ш.Ташшөзова.</i> Мақтаб ўқувчиларига испан тили талаффузини ўргитишда аудиовизуал методнинг самарадорлиги.....	33
<i>Тешабоева Д., Ш.Жабборова.</i> Матбуот тилининг миллий - маданий хусусиятлари.....	36
<i>Ф.И.Юсупова.</i> Ўқувчилар индивидуал тайёргарликларини гуруҳлар ичидә таъминлаш йўллари.....	39
<i>К. Жиемуратов,</i> Педагогик зиддиятлар ва уларнинг тавсифи.....	42
<i>А.Мухамметярова.</i> Ёшлар таълим тарбиясида миллий қадриятлардан фойдаланиш масалалари.....	45
<i>Б.Ў.Қучқоров.</i> Мақтабда табиий фанлар таълимини ривожлантиришнинг дидактик асослари.....	47
<i>М. Айтымбетов.</i> Мустақиллик давридаги умумий ўрта таълим мақтабларининг ўқув дастурлари ва дарсликлар билан таъминланиши.....	50
<i>Т.Сапарбаева, Z.Naimova.</i> Оилада болалар тарбиясида халқ педагогикасидан фойдаланиш йўллари.....	55
<i>Бакирова А.Ю.</i> Государственный образовательный стандарт в Республике Узбекистан.....	57
<i>С.У.Бичурин.</i> Игровая и учебная деятельность как средство воспитания нравственного долга у первоклассников.....	59
<i>Муминова. Л.Р. Набиева Н.Н.</i> Система логопедической работы по устранению речевых нарушений.....	63
<i>З.К. Саитова.</i> Объекты контроля при обучении чтению со словарем.....	65
<i>Латыпова А.Р.</i> Педагогический мониторинг в едином образовательном пространстве Республики Узбекистан.....	67
<i>М.Т.Тлеумуратов.</i> Произведение каракалпакского поэта Утеша шаира - как источник изучения истории культуры.....	69
<i>Туляганова Д.Р., Зав.</i> Особенности развития моторики и манипулятивной деятельности детей с дцп и их коррекция.....	73
<i>Тахиржанова Ш. К.</i> Особенности концепции проблемного обучения.....	76

ҚАРАҚАЛПАҚСТАНДА ТҮРКМЕН ТИЛИН ОҚЫТУДЫҢ АЙЫРЫМ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Кадрларды ҳазирги заман талапларына сай таярлау хэм оларды оқытуу актуаль мәселелерден саналады. Мәмлекетимиз тәрәпинен кабыл етилген Кадрлар таярлау миллий бағдарламасының баслы мақсетлеринен бири – бул жоқары қәнигеликке ийе маман кадрларды таярлау ибарат болып табылады. Солай екен, улыўма орта билим беріу мектептеринде оқытуу ислерин заманакөйлестириу, хәр бир сабақты жаңа педагогикалық технологиялар негизинде шөлкемлестириу лазым. Бул ушын мектеп сабақлықларын жетилистириу, олардың мазмунын ҳазирги талаплар дәрежесинде шөлкемлестириу баслы ўазыйпалардан саналады. Өйткени, оқыўшы предмет бойынша керекли мағлыўматларды усы сабақлықлардан алады.

Оқыўшылардың билим хэм конликпелерин таңлау олардың қәбилетин раўажландырыўдын илимий-методикалық принциплерин басшылыққа алған ҳалда улыўма билим беріу оқыу баска тиллерде алып барылатуғын мектептерде түркмен тили тили хэм әдебиятының оқытылыўы-бул ҳазирги ўақыттағы ең бир әҳмийетли тәлим-тәрбиялық мәселелердин бири болып отыр.

Бунда түркмен тилинің оқытылыўы айрықшалықларын, жергиликли материаллардан пайдаланыу, оларда тууылған Ўатанға болған сүйиспеншиликти пайда етиу тийкарғы ўазыйпалардан есапланады.

Қарақалпақстан Республикасының мәмлекетлик тили қарақалпақ тилин тереңнен хэм пухта ийелеўлери, сондай-ақ қарақалпақ тилинин миллий мәдений қәдириятларын билиўге, соның менен бир қатарда үлкемиздин өзине тән болған ана Ўатан туйғыларын, тууылған үлкениң хәр түрли көринислери, басқада түсиниклер тууралы усы тилде еркин пикир жүрите алыўлар ушын имкәниятлар жаратылады. Усы ўазыйпалардан келип шыққан ҳалда әҳмийетли мәселелердин бири – мектептердеги қарақалпақ тилин оқытуўдың сапасын арттырыу болып табылады. Бул нәрсе әлбетте муғаллимнің жеке өзгешелиги менен билим дәрежесине, педагогикалық шеберлигине байланыслы әмелге асырылады.

Оқыўшылардың өз ана тилин үйрениуи соның менен бирге мәмлекетлик тиллерди шебер ийелеўлери олардың ой-өрисиниң раўажланыўына тиккелей байланысады. Соның ушын да мектеп бағдарламасында сабақ материалларының берилиуинде онын класслар бойынша жайластырылыўында улыўма өзгешелиги есапқа алынады.

Түркмен тили хэм әдебиятын оқытуу бойынша да тәжирийбе сынау жумыслары Республикамыз мектептеринде өткерилмекте. Бул пән бойынша мәмлекетлик билимлендириу стандарты хэм оқыу бағдарламалары дүзилген болып, олар тәжирийбе сынаудан өткерилген. Буларды жетилистириу бойынша тәжирийбели муғаллимлер эксперимент жумысларын даўам еттирмекте. Мысал ушын Төрткүл районындағы 9 санлы мектептин түркмен тили хэм әдебияты пәни муғаллими Суюнова Гулсараның алып барып атырған тәжирийбе-сынау жумысларын айтып өтсек арзыйды. Пән бойынша сабақларды қалай етип шөлкемлестириу хэм оқыўшыларға материалларды қалай етип жеткеріу мәселелери бойынша жаңаша метод усыллардан пайдаланған.

Бул түрдеги шынығыуларға кеңислик фигураларының дәслепки обрызларын тегисликте де, кеңисликте де ҳәр кыйлы геометрия лык түрлендириүге мәселелер кирди. Буларға төмендеги мәселелерди киргизиү мүмкин.

а) Нокатлардың мәлим геометриялық түрлендириүдеги образларының нокатлардын көпликлерин табыуға мәселелер.

б) Симметрия көшерлериниң (тегисликлериниң, орайларының) санын анықлауға мәселелер.

в) Симметрия көшерлерин (тегисликлерин, орайларын) яки симметрия көшерлери (тегисликлери, орайлары) бар фигураларды қурыуға мәселелер.

г) Кеңислик объектлерин геометриялық түрлендириү жолы менен жаңа образларды қурыуға мәселелер.

IV. Геометриялық объектлердиң жаңа образларын қурыуға хәм моделлеуге мәселелер

Бул группа мәселелери кеңислик объектлериниң образларын ойда яки графикалық қайта қурыуды хәм моделлеуди талап қылады.

Жоқарыда қаралған ҳәр бир топар тапсырмаларын талқылау оларда кеңислик образларынан пайдаланыудың хәмме үш түри де қатнасауығынын анықлады, бул олардан пайдаланыу геометриялық объектлерди қурыу процессинде, олардың образлары менен жұмыс ислеу процессинде характерлейтуғын уқыплылықларды рауажландырыуда, демек, кеңислик түсиниклериниң рауажланыу дәрежесин көтериуге де үлкен жәрдем береди деген жуумақ шығарыуға мүмкиншилик береди.

3. Сапаров, Ж. Валиева, НМПИ оқытыушылары

ҚАХАРМАН АЛЛАНИЯЗ ӨТЕНИЯЗОВТЫҢ ТӘЛИМ-ТӘРБИЯЛЫҚ ҮЛГИ ТӘРЕПТЕРИ

Алланияз Өтениязовтың омири дауамындағы хызметлериниң тәлим-тәрбиялық тәрептерине келетуғын болсақ, ол қырық жылдан асламырақ уақыт педагогикалык хызмети менен ел-халықтың балаларын шет тилинен сауатландыру жолында аянбай хызмет етиу менен бирге, белгили композитор Марқабай Жийемуратовтың «Әмиүдәрья» журналының 2001-жыл 1-санында жәрияланған очерк мақаласының тили менен айтқанда оз миллетин әлемге танытқан, қайталанбас инсанлардың бири болып танылды. Өмири дауамында 7-класында түсине аян берген әке үсиятына садық қалып, қайыр-сақауатлык ислерин дауам еттиреди.

Композитор Марқабай Жийемуратов өз мақаласында бул көринислерди Аллатааланың Алланиязға инәм еткен хикмети екен, - деп атап көрсетеди. Халқымызда «Жети атасын билмеген жетим» деген хикметли сөз бар. Усыларға тийкарланған ҳалда изертленип атырған қахарманымыздың ата-бабасының ким болғанлығын изертлестирип қарағанымызда Алланияздың әкесиниң аты Өтенияз, атасының аты Ернияз, онын әкесиниң аты Сейтнияз, ал онын баласының аты Әжинияз болып исим қойылған. Аталарының айтыуларына қарағанда Сейтнияз бабасы күшли әулийе болған. Ҳәр хәптеиниң жұма намазын Кәбатуллаға кештер болып ушып барып оқып кайтады екен деп келтириледи Марқабай Жийемуратовтың «Миллетин әлемге танытқан сақый» мақаласында.

Ал, ата-бабасындағы Сейтнияз династиясының исимлеріндегі «Нияз» деген сөздің мәнісінің өзі «сақыйлық» деген мәніні аңлатыу менен бирге жомарт хәм мәрт яғнай «қайыр-сақауатлы мәрт адам» деген мәнилерди билдирип келеди екен. Демек, Алланияз Өтениязовтағы сақыйлық ата-бабасынан кия-тырған ата мйрас екенлигин тарийхый мақалалар менен мағлыұматлардан анықлауға еристик.

Хәқыйқатында да, педагогтың өмири дауамындағы тәлим-тәрбиялық хызметлерине бүгинги көз-қарастан баха беретугын болсақ, оның 42 жыл дауамында 36 шаңаракқа үш-төрт өжирели имарат, еки жерден орта мектеп, еки жерден бала бақша, және еки жерден шыпакерлик пункт жайларын қолына алты көзли қәлибин алып баласы Әжинияз бенен екеуи қуып 42 имарат салған, қарақалпақ миллетиниң хасыл перзентлериниң бири екенлигин, оның бизиң тарийхымыздын мақтаншы болып әсирден-әсирлерге өте беретугынлығын бүгинги жасларымызға өрнек сыпатында түсиндиремиз.

Ол өз өмири дауамында 174 шаңарактың жайын капиталлық ремонттан шығарып береди. Өзи жасап турған колхоздан 50 гектар жер алып, 1963-1973-жыллар дауамында мәккеден гектарына 15-17 центнерден маллар ушын көк массалар менен от-жем таярлап берген. Бәрин есаплап қарағанда салған жайларына 860.000 гербиш кеткен. Биз бул мағлыұматларды сабақ барысында пидайылықтың үлгиси, педагогикалық хызметтин шыңы сыпатында түсиндиргенимизде бәлки бул цифрлар бүгинги оқыұшылар ушын фантазиялық ертектей болып сезилиуи мүмкин. Сол ушын кахарман өмиринен алынған кинофильмлерди бүгинги күнимизде тийисли қәнигелер коздин қарашығындай қәдирлеп хәм қәстерлеп сақласа мақсетке мууанық болады деп ойлайман.

Педагогтың өмири дауамындағы бундай нидайылық хызметлер адамгершилик мийнеттиң ең жоқары шыңы, қайыр-сақауат ислери менен елдин даңқын көтерип, 150 мәмлекеттен куралған «ЮНЕСКО»ның «Мийрим-шәпәт» конкурсына қатнасып, биринши орынды алған теңи-тайы жоқ инсан. Себеби, ол Республикамыз бойлап ғалаба жыйын-терим мапазы басланған уақытлары бастан – ақырына шекем қатнасып, пахта териминде «Алланияз комбайн» атағына ийе болыуы менен исми эпсанаға айпалған инсан екенлигин баспа сөз бетинде жәрияланған бир қанша очерклер дәлийлейди.

Алланияз Өтениязов хұрметли дем алысқа шыққаннан кейин «Сақауат» дийхан фермер хожалығын ашып, оннан ондирилген өнимлерди мөхрибанлық үйлеринде тәрбияланып атырған балалар менен санаторияларда емленип атырған қарияларға, майыпларға, Шымбайдағы қариялар үйине, қоңсы-қобаларына бийпул тарқатып берип отырған.

Соныда айрықша атап өтиуимиз тийис, елимиздеги 2000-2001-жыллардағы суусызлық жағдайлары халықтың есинен кетпес қыйын уақыялардың бири болды. Усындай уақытлары уақытша қыйыншылықларды ҳадал мийнети менен жеңип, баласы менен биргеликте «Қызкеткен» каналының ултанынан қолдан суу тасып, жас мийуе нәллерин апатшылықтан аман алып қалғанлығының өзи ҳадалый инсаныйлыққа пшиткен үлкен мәртиликтің үлгиси болып табылады. Бул инсандағы жасларға билим бериудеги әниұайы муғаллимшилик кәсип оны район, республика көлеминдеги атақ-абыройларға еристирип, бурын қайталанбаған адамгершиликтиң келбетин келтирип шығарды.

Миллий тәрбиямыздын тийкаргы болимлериниң бири бул мийнет тәрбиясы екенлигин үйретгү менен бирге мийнеткеш халқымыз жасларды мийнет процесси менен камалға келтиргенин, мийнет тәрбиясы миллий илимий педагогикамызда саламат әуладты ҳәр тәреплеме үйлесикли раўажландырыўдың факторлары екенлигин түсиндириў менен бирге буның айқын мысалы ретинде Алланияз Өтениязовтың педагогикалык көз-қараслары менен төлим-тәрбиялық хызметлерин көрсетиўимиз орынлы.

*Э.Дәулетмуратова
НМПИ аспиранты*

ЭТИКЕТ СӨЗЛЕРДИҢ ТИЛДЕГИ ХЫЗМЕТИ

Қәлеген халық ямаса миллет тиллериниң барлығы да тек ғана таза лингвистикалық қубылыс емес, ал социаль-лингвистикалық процесс екенлиги анық. Тил адамлар арасындағы өз-ара байланыс қуралы, байланыс функциясын атқарыўы менен де социаль жәмийетлик рол ойнайды, ол адам санасынын, инсан ой-пикирлериниң сәулеси болыўы менен бирге философиялық, этикалық хәм т.б. дүньятаныўшылықта әҳмийетке ийе. Ал тил адам баласынын ишки кеўил-күй кеширмелери, қуўанышы ямаса қайғысы, күйиниши яки сүйиниш сезимлерин билдире алыўы менен бирге философиялық, этикалық хәм т. б. дүнья таныўшылықта әҳмийетке ийе.

Ал тил адамнын ҳәр қыйлы сезимлерин билдире алыўы менен психологиялық хызметти атқарады. Сонлықтан сөз этикетиниң хызмет функциялары оның улыўма тил тәбиятының өмирлик, философиялық, дүньятаныўшылық сыпатынан келип шығады. Себеби, сөз этикети адам санасынын сәулеси тилдин бир ажыралмас состав болып есапланады. Сөз этикети улыўма инсаният тилиниң бир кишкене жүйели тараўы ретинде коммуникантлар арасындағы байланыс қуралы болыўы менен ол өзиниң дүньятаныўшылық, этикалық, психо-философиялық функциясын орынлай алады. Сонлықтан сөз этиктин жетик орыс алғыларынын бири Л.А.Киселева былай деп жазған екен: «Байланыс функциясы деген терминде белгили социальлық, массалық ямаса индивидуаль байланыслардағы адресаттын белгили дәрежедеги минез-қулық ишки күйлерин билдириўши хәм оларды қоллап-қуўатлаўшы тил усыллары түсиниледи. Бул жерде байланыс арқалы индивидуаль хәм социальлық, массалық, көп түрли, бирақ айырым көрсетилген типлердиң айқынластырылған өз-ара қарама-қарсылықлы көп түрлилиги: Дослық қатнасларды, байланысты бекемлеў хәм сақлап қалыў, күшейтиў, 2) Рәсмий-сыпайы қатнасларды, байланысларды қоллап қуўатлаў хәм бекемлеў түсиниледи.

Демек, ҳәр бир халықтың тилинде сөз этикети биринши рет коммуникантлар, яғный жәмийет ағзалары арасында, жеке ямаса социальлық масса ортасында да өз-ара байланыс функциясын орынлайды деген сөз.

Мысал ушын, ҳәзирги карақалпақ тилинде де бурыннан киятырған дәстүрли әдеп бойынша таныс адамлар бир-бири менен ушырасып қалғанда: қалайсыз? Не жаңалық бар? Ямаса аман-саў барсызба? Қалай жағдайлар?! - деп кол алысып сәлемлесийү тәбийғый жағдай болып есапланады. Булардың дәл моментлерде қайсы бирлик ислетип қолланыўы коммуникантларның ара қатнасына, жынысына, жасына хәм тағы басқаларға байланыссы бола берийү

мүмкін. Атап айтқанда жасы киши, жасы үлкен менен ушырасса «ассалаўма әлейкум!» дейди хәм кол аласып сәлемин даўам етиўи ямаса, усы сөз бенен шекеленеди. Ал жасы үлкен оған «Аман-есен бе?», «Аман-саў жүрсизбе?!» деп жуап ретинде өз сәлем бериў этикетин орынлайды.

Усы жерде айтып өтетугын бул гәп, фразидағы сораў формасы-ол жалған, формалық сыпатқа ийе болып, қарым-қатнас, сәлем бериў ямаса сәлемди қабыл алыў хызметин атқарады. Ол мен сизди сыйлайман, мудамай усылай керисип турайық, яки сизиң сәлемиңизди алдым деген мағананы-мәнсилерди атқарады.

Мине, усылайынша биз хәзирги қарақалпақ тилинде сөз эткетин ең дәслеп оның байланыс хызметин айырықша белгилеп өтсек болады. Биз хәзирги қарақалпақ тилинде сөз этикетин ең дәслеп түрлерин белгилеп өтсек болады. Олардың хызмети төмендегише болады.

1. Байланыс хызмети

2. Коммуникантлар арасында сыпайылық билдириў хызмети.

Бул әлбетте улыўма жәмийет ағзалары, социаллық топарлар менен жәмийет ағзалары арасында, адресат пенен адресант ортасында белгили бир сыйласық, өз-ара хұрметлеўшилиқ функциясын атқарып, ол улыўма жоқарыда Л.А.Киселева аңлатқан екінши сыпатлы белгиге де туўра келеди. Мысалы, қарақалпақ тилинде жазба әдебий хәм ауызеки тил мәдениатында да хәзир сен-сиз; ол-ол киси; мен-биз; сен – өзиңиз формасындағы сөзлер өз-ара алмасып, екінши компонент сыпайылық әдеби ретинде қолланып жүрген жағдайлар жиий ушрасады. Атап айтқанда хәзир тилимизде барлық баспа сөз бетлеринде хәм радио – телевидениеде де илимий публицистикалық, яки таза публицистика, журналистлер, илимпазлар тилинде де «сен» емес, «сиз» ямаса «мениң» емес «бизиң» формасы қолланылып келмекте. Бул бизиңше сөз этикетимиздеги сыпайылықты сақлаудың ең бир унамлы хәм қоллап қуўатлауғын сыпатлы хызмет формаларының бири. Ал айырым жағдайларда, жеке дикуссия ямаса пикир алысыўдың қарама – қарсылықлы, тартыслы формаларында гейде өзбек тилинде, қарақалпақ тилинде хәзир «бизиң» ниң орнына «мениң» яки «мениң пикиримше», «мениң ойымша» усаған формалар, сөз тиркеслери хәм мәнилик оттенклери қолланылады. Бул да бизиңше сөз этикетиниң хызмет функциясындағы сыпайылықты бузып, унамсыз хызмет етпестен, ал ол пикирдеги индивидуалылық мәнилик оттенкти күшейтиў ушын исдетилсе орынлы деп ойлаймыз.

Гәп хәп сөз тиркеслери арасында «кеширерсиз», «мүмкин болса, «ол жағын өзиңиз билерсиз, бирақ мениң ойымша» сыяқлы сыпайылық, әдеплиликти билдириўши фразалардың қосып ислетилиўи де тилимиздеги сөз этикетиниң сыпайылық, мәдениятдылықты билдириўши хызметине киреди. Әлбетте, булардың қайсысының қайсы жерлерде, қандай қарым-қатнастарда қолланылыў орны менен толық оттенкли мәнилери адресат хәм адресантлардың сол уақыттағы халатларына, минез-құлқы менен кеуйл-күйлерине де байланыслы келип шығады.

3. Сөз этикетиниң бизиң миллий тилимиздеги ең бир әхмийетли функцияларының бири – олардың ретлестириўшилиқ хызмети болып есапланады. Бул да адресант пенен адресант арасындағы өз-ара қарым-